

Κοινωνική Πολιτική

Τόμ. 13 (2020)

Το δικαίωμα στη φύση ως κοινωνικό δικαίωμα

Έλια Αποστολοπούλου

doi: [10.12681/sp.29059](https://doi.org/10.12681/sp.29059)

Copyright © 2021, Έλια Αποστολοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αποστολοπούλου Έ. (2021). Το δικαίωμα στη φύση ως κοινωνικό δικαίωμα. *Κοινωνική Πολιτική*, 13, 43–62.
<https://doi.org/10.12681/sp.29059>

Κοινωνική Πολιτική

Social Policy

Άρθρα / Articles:

**Μαρία Συμεωνάκη, Εύη Χατζηβαρνάβα,
Αγγελική Καζάνη, Γλυκερία Σταματοπούλου,
Αγγελική Αθανασοπούλου,
Δημήτρης Παρσάνογλου**

Εργασία, οικογένεια, συντροφικότητα και γονεϊκότητα
κατά το πρώτο κύμα της πανδημίας COVID-19

Έλια Αποστολοπούλου

Το δικαίωμα στη φύση ως κοινωνικό δικαίωμα

Νάσιος Γεώργιος

Το πλαίσιο της αξιολόγησης οφειλών και οφειλετών
από το Κέντρο Είσπραξης Ασφαλιστικών Οφειλών

Ζωή Σιούλη-Κατάκη

Ανισότητες στη θεμελίωση συνταξιοδότησης μπτέρων
ανηλίκων. Το παράδειγμα του τ.ΤΕΑΥΕΚ

Κατερίνα Ψωμοπούλου

Η Βουλή των Ελλήνων εννοιολογεί το φύλο: ανάλυση
κοινοβουλευτικού λόγου για τη νομική αναγνώριση της
ταυτότητας φύλου

Το δικαίωμα στη φύση ως κοινωνικό δικαίωμα¹

Δρ. Έλια Αποστολοπούλου

Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο & University of Cambridge

Περίληψη

Η εξάπλωση ρεβανσιστικών νεοφιλελεύθερων πολιτικών τη δεκαετία που ακολούθησε το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008 είχε τεράστιες επιπτώσεις για τις σχέσεις κοινωνίας-φύσης. Οι αλλαγές αυτές συνδέονται άρρηκτα με την ένταση της νεοφιλελευθεροποίησης της μη-ανθρώπινης φύσης και αποτελούν μέρος μίας συνολικότερης απορρύθμισης της περιβαλλοντικής και εργατικής νομοθεσίας, επιβολής πολιτικών λιτότητας και κατάρρευσης του λεγόμενου κράτους δικαίου. Στο παρόν άρθρο αναλύεται αφενός σε τι συνίσταται τόσο ο φιλελευθερισμός όσο και η νεοφιλελευθεροποίηση της φύσης και αφετέρου γιατί η ένταση της εκμετάλλευσης της φύσης σηματοδοτεί την απώλεια δικαιωμάτων για την κοινωνική πλειοψηφία. Το άρθρο προτάσσει την ανάγκη οι πολιτικές διατήρησης και προστασίας της φύσης να γίνουν ευρέως κατανοητές ως αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής πολιτικής και το δικαίωμα στη φύση ως ένα κοινωνικό δικαίωμα το οποίο προβλέπεται να βρεθεί στο επίκεντρο των κοινωνικών-περιβαλλοντικών κινήσεων και αγώνων στην εποχή του Ανθρωπόκαινου.

Abstract

The financial crash of 2008 has been accompanied by the entrenchment of neoliberal policies across the globe with major implications for nature-society relations. This has signaled the intensification of the neoliberalization of non-human nature and has been part of a wider deregulation of legislation protecting nature and workers, hard austerity measures and the collapse of the welfare state. In this paper, we discuss the origins of neoliberalism and what exactly constitutes the neoliberalization of non-human nature in order to explain why the intensification of the economic exploitation of nature by capital forces entails the loss of rights for the social majority. We conclude that environmental and conservation policies that aim to

1. Σημειώνεται ότι το άρθρο αποτελεί μέρος έρευνας που πραγματοποιείται στο πλαίσιο του έργου «Από το δικαίωμα στην πόλη στο δικαίωμα στη φύση: Μελετώντας τη συμβολή των περιβαλλοντικών κινήσεων στην εποχή του Ανθρωπόκαινου στην κοινωνική-οικολογική αειφορία» με χρηματοδότηση από τη ΓΓΕΤ και το ΕΛΙΔΕΚ (κωδικός ΓΓΕΤ 235; ΚΕ 475 ΕΛΚΕ).

prevent the degradation of non-human nature should be conceptualized as a key part of social policy and the so-called “right to nature” as a social right that should be placed at the core of social-environmental movements and struggles in the Anthropocene.

1. Εισαγωγή

Η σχεδόν παγκόσμια εξάπλωση ρεβανιστικών νεοφιλελεύθερων πολιτικών τη δεκαετία που ακολούθησε το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008, με χαρακτηριστικά παραδείγματα την επιβολή σκληρής δημοσιονομικής λιτότητας, την απορρύθμιση σημαντικών πλευρών της νομοθεσίας για την προστασία του περιβάλλοντος και της εργασίας, τις εκτεταμένες ιδιωτικοποιήσεις γης και φυσικών πόρων και την κατάρρευση του εναπομείναντος κράτους δικαίου (Cahill, 2011; Harvey, 2011; Peck et al., 2012), είχε τεράστιες επιπτώσεις για τις σχέσεις κοινωνίας-φύσης. Από την εξόρυξη χρυσού και υδρογονανθράκων, τα μεγάλης κλίμακας έργα υποδομής και την υπαρπαγή γης σε περιοχές της υπαίθρου, μέχρι την απώλεια δημόσιων χώρων πρασίνου και τα έργα αστικού εξευγενισμού (gentrification), η ένταση της οικονομικής εκμετάλλευσης της μη-ανθρώπινης φύσης τόσο μέσα όσο και πέρα από την πόλη με σκοπό να ξεπεραστεί η ύφεση και να ενισχυθεί η οικονομική ανάπτυξη αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι της μετά το 2008 εποχής (Apostolopoulou and Adams, 2015).

Την ίδια στιγμή, ο πράσινος καπιταλισμός συνεχίζει να προβάλλεται από τις περισσότερες δυτικές κυβερνήσεις ως η πλέον αποδοτική και εφικτή λύση για την αντιμετώπιση τόσο της οικολογικής όσο και της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης (Corson et al., 2013). Η επέκταση μίας πληθώρας εργαλείων πολιτικής, όπως η δημιουργία «αγορών» για τους ρύπους, το νερό, τους υγροτόπους, τη βιοποικιλότητα ή οι λεγόμενες πληρωμές για την παροχή οικοσυστημικών υπηρεσιών, που επιδιώκουν την επίτευξη της περιβαλλοντικής προστασίας μέσω της υιοθέτησης της λογικής και των μηχανισμών της αγοράς (Cavanagh and Benjaminsen, 2017; Sullivan, 2013), είναι ενδεικτική αυτής της τάσης. Στον τομέα των πολιτικών διατήρησης της φύσης χαρακτηριστικό παράδειγμα της εξάπλωσης και εμβάθυνσης του νεοφιλελευθερισμού αποτελούν οι αυξανόμενες πρωτοβουλίες για την τιμολόγηση της φύσης (Apostolopoulou et al., 2014; Büscher et al., 2012), οι οποίες ουσιαστικά επαναχαράζουν τις πολιτικές για τη διατήρηση της φύσης, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας και την κλιματική αλλαγή. Αυτές οι προσεγγίσεις, προωθώντας την κοστολόγηση της αξίας των περιβαλλοντικών αγαθών και υπηρεσιών ως βασική λύση για την αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης, όχι μόνο παραβλέπουν τις περιβαλλοντικές αντιφάσεις του καπιταλισμού αλλά και τον απεικονίζουν ως βασικό στοιχείο της μελλοντικής οικολογικής βιωσιμότητας (Apostolopoulou and Adams, 2015; Iggoe et al., 2010). Παράλληλα με την εξάπλωση πολιτικών που εντείνουν την εκμετάλλευση της φύσης, έχει πραγματοποιηθεί και μία σειρά δομικών αλλαγών στην περιβαλλοντική διακυβέρνηση, συμπεριλαμβανομένης της αλλαγής του ρόλου του κράτους, της αναβάθμισης του ρόλου των επιχειρήσεων και λοιπών μη κρατικών και εθελοντικών φορέων, καθώς και της προώθησης κερδοφόρων συνεργασιών μεταξύ εταιρειών/βιομηχανιών, περιβαλλοντικών οργανώσεων, κυβερνήσεων και διακρατικών παραγόντων και θεσμών (Apostolopoulou et al., 2014; Büscher et al., 2014).

Οι παραπάνω εξελίξεις έχουν στο σύνολο τους οδηγήσει στην εμβάθυνση της καπιταλιστικής παραγωγής της φύσης όχι μόνο ποσοτικά, μέσω της ταχείας εντατικοποίησης της εκμετάλλευσης, αλλά και ποιοτικά, μέσω της ενσωμάτωσης νέων στοιχείων στην εκμετάλλευση και ιδιοποίηση της φύσης. Είναι κρίσιμο να σημειωθεί ότι οι αλλαγές αυτές συνδέονται άρρηκτα με τη νεοφιλελευθεροποίηση της μη-ανθρώπινης φύσης (Castree, 2008a, 2008b) και αποτελούν μέρος μίας συνολικότερης απορρύθμισης της νομοθεσίας που προστατεύει τη φύση και τους εργαζόμενους, επιβολής πολιτικών λιτότητας και κατάρρευσης του λεγόμενου κράτους δικαίου. Στις επόμενες σελίδες του εν λόγω άρθρου θα εξεταστεί η ιστορική ανάδυση του νεοφιλελευθερισμού ώστε να αναλυθεί αφενός σε τι συνίσταται η νεοφιλελευθεροποίηση της φύσης και αφετέρου γιατί η ένταση της εκμετάλλευσης της φύσης σηματοδοτεί την απώλεια δικαιωμάτων για την κοινωνική πλειοψηφία. Το άρθρο προτάσσει την ανάγκη οι πολιτικές διατήρησης και προστασίας της φύσης να γίνουν ευρέως κατανοητές ως αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής πολιτικής και το δικαίωμα στη φύση ως ένα κοινωνικό δικαίωμα το οποίο προβλέπεται να βρεθεί στο επίκεντρο των κοινωνικών-περιβαλλοντικών κινημάτων και αγώνων στην εποχή του Ανθρωποκαινου².

2. Νεοφιλελευθερισμός, κοινωνία και φύση

Ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια πολιτική και οικονομική θεωρία που προτείνει ότι η ανθρώπινη ευημερία μπορεί να εξασφαλιστεί με την απελευθέρωση των ατομικών επιχειρηματικών ελευθεριών και δεξιοτήτων μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από ισχυρά δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας, κυριαρχία της ελεύθερης αγοράς και επέκταση του ελεύθερου εμπορίου (Harvey, 2005). Ο ρόλος του κράτους στον νεοφιλελευθερισμό είναι να δημιουργήσει και να διατηρήσει το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο και τις απαραίτητες δομές και λειτουργίες που απαιτούνται για την προάσπιση των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιωτική ιδιοκτησία και να εξασφαλίσει, αν χρειαστεί και με τη βία, την εύρυθμη λειτουργία των αγορών (Harvey, 2005). Ο νεοφιλελευθερισμός είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς ιστορικών γεγονότων και συγκυριών και παρόλο που δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν επακριβώς οι αρχές του, υπάρχουν συγκεκριμένα γεγονότα που σηματοδοτούν ξεκάθαρα την εμφάνισή του. Αν και οι πρώτες εκφάνσεις της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας γίνονται εμφανείς στο τέλος του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου, όπως εξηγεί ο David Harvey (2005), ο πραγματικός νεοφιλελευθερισμός μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα ως ένα πολιτικό-οικονομικό σχέδιο που εμφανίστηκε αρχικά στη δεκαετία του '70 στις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο, αργότερα στην ηπειρωτική Ευρώπη και σταδιακά σε όλο τον κόσμο, με κύριο στόχο την αποκατάσταση, ανανέωση και επέκταση των συνθηκών συσσώρευσης κεφαλαίου. Σημαντικές οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις που συνδέονται με την άνοδο του νεοφιλελευθερισμού αποτελούν τα γεγονότα που ακολούθησαν την κρίση του δολαρίου και την επιβολή

2. Η έννοια του Ανθρωποκαινου (Anthropocene) χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τη μετάβαση σε μια νέα γεωλογική εποχή η οποία χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του ανθρώπου (Lewis and Maslin, 2015). Ο όρος έχει δεχτεί σημαντική κριτική κυρίως για τη συμβολή του στην αποπολιτικοποίηση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, συμπεριλαμβανομένης της κλιματικής αλλαγής (βλ. Malm and Hornborg, 2014; Swyngedouw and Ernstson, 2018), λόγω του ότι ενοχοποιεί την ανθρωπότητα γενικά και αόριστα και όχι τον ιστορικά συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής για την οικολογική κρίση.

δικτατορικών καθεστώτων στη Λατινική Αμερική στη δεκαετία του '70 (με κομβικό το ρόλο του πραξικοπήματος του 1973 στη Χιλή), καθώς και την πετρελαϊκή κρίση του 1973, συμπεριλαμβανομένης της κήρυξης εμπάργκο στο πετρέλαιο από τον Οργανισμό Αραβικών Χωρών εξαγωγής πετρελαίου (μέχρι το τέλος του οποίου η τιμή του πετρελαίου είχε αυξηθεί από 3 δολάρια ανά βαρέλι σε περίπου 12 δολάρια παγκοσμίως). Για πολλούς, ο νεοφιλελευθερισμός ταυτίζεται με τις πολιτικές της Μάργκαρετ Θάτσερ, που εξελέγη πρωθυπουργός της Βρετανίας το 1979, και του Ρόναλντ Ρήγκαν, ο οποίος εξελέγη πρωθυπουργός των Ηνωμένων Πολιτειών το 1980.

Η περίοδος που εμφανίστηκε ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι φυσικά τυχαία. Από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και μέχρι τη δεκαετία του '70 η καπιταλιστική τάξη αισθανόταν να απειλείται πολιτικά και οικονομικά και έκανε τη στρατηγική επιλογή να θέσει σε εφαρμογή ένα πολιτικό σχέδιο που θα μείωνε την αυξανόμενη δύναμη της εργατικής τάξης (Harvey, 2016). Παρά τις προσδοκίες της άρχουσας τάξης, ο νεοφιλελευθερισμός δεν αποδείχτηκε όσο αποτελεσματικός αναμενόταν από τους υποστηρικτές του στην ενίσχυση της παγκόσμιας συσσώρευσης κεφαλαίου. Παρ' όλα αυτά κατάφερε να αποκαταστήσει την εξουσία του κεφαλαίου και να ενισχύσει τη δύναμη των οικονομικών ελίτ κάμπτοντας παράλληλα τη δύναμη της εργατικής τάξης (Duménil and Lévy, 2004). Όπως έχουν δείξει εκτενώς οι Gérard Duménil και Dominique Lévy (Duménil and Lévy, 2001), ο νεοφιλελευθερισμός ή η διαδικασία της νεοφιλελευθεροποίησης όπως συχνά ονομάζεται ώστε να τονιστεί ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν αποτελεί ένα στατικό φαινόμενο αλλά μία δυναμική ιστορική και πολιτική διαδικασία, αποτέλεσε από την αρχή μία ξεκάθαρη απεικόνιση των ταξικών αντιφάσεων που διέπουν τον καπιταλισμό. Μετά την εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών στα τέλη της δεκαετίας του '70, το μερίδιο του εθνικού εισοδήματος του 1% των πλουσιότερων ανθρώπων στις ΗΠΑ αυξήθηκε κατά 15% (πολύ κοντά στα ποσοστά που ίσχυαν πριν από τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο) μέχρι τα τέλη του αιώνα (βλ. επίσης Harvey, 2005). Ο νεοφιλελευθερισμός εξέφρασε, λοιπόν, τη στρατηγική της αστικής τάξης σε συμμαχία με την ανώτερη διοίκηση που είχε ως κεντρική στόχευση να ενισχύσει και να διευρύνει την ηγεμονία του κεφαλαίου (Duménil and Lévy, 2013). Συνεπώς, η συνολική δυναμική του καπιταλισμού την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, καθορίστηκε από νέους ταξικούς στόχους που λειτούργησαν προς όφελος κυρίαρχων μερίδων της αστικής τάξης, των υψηλότερων εισοδηματικών τάξεων, και των ανώτερων κλάδων της διαχείρισης και διοίκησης.

Εάν λάβουμε υπόψη ότι στο νεοφιλελευθερισμό οι οικονομικές ελίτ επιδιώκουν να αυξήσουν τον πλούτο, το εισόδημα και την πολιτική και οικονομική τους ελευθερία και ευελιξία κυρίως μέσω της ανατροπής των μεταρρυθμίσεων σοσιαλδημοκρατικής ή κείνσιανής έμπνευσης των μέσων του 20ού αιώνα, τότε θα δούμε ότι ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί ένα αντεπαναστατικό σχέδιο που εντείνει την κοινωνική ανισότητα (Harvey, 2016; Heynen et al., 2007). Βασικές εκφράσεις της αυξανόμενης κοινωνικής ανισότητας που προκαλεί ο νεοφιλελευθερισμός αποτελούν οι αλλαγές στη διανομή του εισοδήματος εις βάρος της εργατικής τάξης, η άμεση πολιτική επίθεση κατά των εργατικών συνδικάτων, οι αντεργατικές μεταρρυθμίσεις με στόχο την αποδυνάμωση του κόσμου της εργασίας, η δημιουργία διαφόρων «φουσκών» (bubbles) στην αγορά περιουσιακών στοιχείων, η τάση κάλυψης της πτώσης των καπιταλιστικών κερδών μέσω της μείωσης των μισθών, η προσπάθεια να καλυφθεί το χάσμα μεταξύ μείωσης των μισθών και αύξησης της πραγματικής ζήτησης μέσω της ώθησης της οικονομίας του χρέους στα όριά της (Harvey, 2012), καθώς και οι εκτεταμένες ιδιωτικοποιήσεις και επαναρρυθμίσεις ή καταργήσεις προστατευτικών νομοθετικών

διατάξεων. Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε εδώ ότι ο σκοπός και το συνολικό αποτέλεσμα των επιμέρους νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων δεν είναι η ανατροπή του κράτους εν γένει, αλλά η ανατροπή και η αναδιάρθρωση ενός συγκεκριμένου κράτους που έχει μεταφραστεί στις περισσότερες από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες σε μία σαφή και στρατηγική επίθεση εναντίον του λεγόμενου κεϋνσιανού κράτους πρόνοιας. Η εν λόγω επίθεση έχει συνοδευτεί τις περισσότερες φορές από την ανάπτυξη νέων κρατικών μορφών, ρυθμιστικών μηχανισμών και καθεστώτων διακυβέρνησης, που έχουν ως κύριο σκοπό να εδραιώσουν και να διαχειριστούν την αυξανόμενη επέκταση των αγορών. Στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου, όπως εξηγούν οι Peck και Tickell (2007), αυτό περιελάμβανε την αποκατάσταση του «μονομερούς δικαιώματος διαχείρισης» που προϋπέθετε μία σαφή επίθεση στις οργανωμένες δομές του εργατικού κινήματος, τη στροφή προς οικονομικές πολιτικές προσανατολισμένες προς την αγορά, την κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων, την ιδιωτικοποίηση των εθνικοποιημένων βιομηχανιών σε συνδυασμό με την απελευθέρωση βασικών τομέων της οικονομίας του Ηνωμένου Βασιλείου, την επέκταση των χρηματοπιστωτικών αγορών που συνοδεύτηκε από τη διεθνοποίηση του λεγόμενου City of London και την εντατικοποίηση των ανταγωνιστικών σχέσεων στην αγορά εργασίας που οδήγησαν στη διάβρωση των κοινωνικών και εργατικών δικαιωμάτων. Όπως γράφουν οι Peck και Tickell (2007, σελ. 28), τα παραπάνω αποτέλεσαν μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος ανατροπής των «συνόρων» του κράτους προκειμένου να διευρυνθεί ο χώρος των ιδιωτικών συμφερόντων, να προωθηθεί ο ανταγωνισμός και να στηριχτούν οι ατομικές έναντι των κοινωνικών ελευθεριών.

Όπως μπορούμε να υποθέσουμε από τα παραπάνω, οι σχέσεις κοινωνίας-φύσης δε θα ήταν δυνατό να παραμείνουν αλώβητες από τον νεοφιλελευθερισμό (βλ. Apostolopoulou and Adams, 2015). Όπως οι Heynen et al. (2007) εξηγούν η σχέση μεταξύ νεοφιλελεύθερης μεταρρύθμισης και περιβαλλοντικής πολιτικής και διακυβέρνησης είναι εγγενής στην ιστορία του νεοφιλελευθερισμού και τις βασικές στοχεύσεις του, δηλαδή να διευρυνθεί και να εμβαθυνθεί η παραγωγή, κυκλοφορία και ανταλλαγή εμπορευμάτων, να στηριχτούν τα δικαιώματα ιδιωτικής ιδιοκτησίας, να επεκταθούν οι ευκαιρίες για επενδύσεις κεφαλαίου και να στηριχτεί η καπιταλιστική συσσώρευση. Η διαβρωτική επίδραση του νεοφιλελευθερισμού στη μη ανθρώπινη φύση έχει εκφραστεί μέσω μίας σειράς νέων όρων που δημιουργήθηκαν για να περιγράψουν τη νεοφιλελεύθερη εισβολή στις σχέσεις κοινωνίας-φύσης. Οι όροι αυτοί περιλαμβάνουν τις έννοιες της «νεοφιλελευθεροποίησης της φύσης» (neoliberalization of nature), της «νεοφιλελεύθερης» ή «καπιταλιστικής» φύσης (neoliberal/capitalist natures) και, πιο πρόσφατα, τον όρο «νεοφιλελεύθερη διατήρηση» (neoliberal conservation). Οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο για να περιγράψουν τις σχέσεις κοινωνίας-φύσης στην εποχή του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και έχουν οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας σημαντικής κριτικής βιβλιογραφίας που, μεταξύ άλλων, διερευνά σε τι ακριβώς συνίσταται η νεοφιλελευθεροποίηση της φύσης και ποια φαινόμενα και διαδικασίες τη σηματοδοτούν (βλ. π.χ. Apostolopoulou et al., 2014; Apostolopoulou and Adams, 2015; Bakker, 2010; Birch et al., 2010; Büscher et al., 2012, 2014; Heynen and Robbins, 2005; Heynen et al., 2007; Holmes and Cavanagh, 2016; Massé and Lunstrum, 2016; McCarthy and Prudham, 2004). Παρόλο που μια εις βάθος ανασκόπηση της κριτικής βιβλιογραφίας για τον νεοφιλελευθερισμό και τη φύση είναι πέρα από το σκοπό αυτού του άρθρου, θα ήθελα να αναφερθώ εδώ σε μια σειρά σημαντικών δημοσιεύσεων του Noel Castree (2008a, 2008b, 2010) σχετικά με την περιβαλλοντική λογική του νεοφιλελευθερισμού. Ο Castree, βασιζόμενος σε μεγάλο βαθμό στις αναλύσεις

του Μαρξ και του Πολάνυ, υποστηρίζει ότι υπάρχουν τουλάχιστον έξι κεντρικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν το νεοφιλελευθερισμό της φύσης τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Το πρώτο στοιχείο είναι η ιδιωτικοποίηση, που ορίζεται ως η απόδοση σαφών δικαιωμάτων ιδιωτικής ιδιοκτησίας σε κοινωνικά ή περιβαλλοντικά φαινόμενα που ήταν προηγουμένως δημόσια, κρατικά, ή ανήκαν σε κοινότητες πολιτών. Το δεύτερο στοιχείο είναι η εμπορευματοποίηση, που ορίζεται ως η απόδοση τιμών σε φαινόμενα που δεν συμπεριλαμβανόντουσαν μέχρι πρότινος στην αγορά και δεν είχαν τιμή. Το τρίτο στοιχείο είναι η απορρύθμιση, δηλαδή η μείωση της κρατικής παρέμβασης και ρύθμισης σε σημαντικούς τομείς που αφορούν στο περιβάλλον και στην κοινωνική ζωή, και η παραχώρηση περισσότερων αρμοδιοτήτων σε αυτοδιοικήσεις. Το τέταρτο στοιχείο είναι η λεγόμενη φιλική προς την αγορά επαναρύθμιση, δηλαδή η ανάπτυξη κρατικών πολιτικών για τη διευκόλυνση της ιδιωτικοποίησης, της εμπορευματοποίησης και της οικονομικής εκμετάλλευσης σημαντικών πλευρών της περιβαλλοντικής και κοινωνικής ζωής. Το πέμπτο στοιχείο είναι η υιοθέτηση των κανόνων και του τρόπου λειτουργίας της αγοράς στον εναπομένοντα δημόσιο τομέα, που αναφέρεται ουσιαστικά στην κρατική προσπάθεια να λειτουργήσουν οι δημόσιες υπηρεσίες σύμφωνα με τη λογική του ιδιωτικού τομέα, δηλαδή ως ανταγωνιστικές επιχειρήσεις. Το έκτο στοιχείο είναι η κρατική ενθάρρυνση προς την κοινωνία των πολιτών και κυρίως διαφόρων φιλανθρωπικών οργανώσεων και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) να αναλάβουν την παροχή υπηρεσιών που μέχρι πρότινος τα κράτη παρείχαν στους πολίτες, συμπεριλαμβανομένων κεντρικών πλευρών του κράτους πρόνοιας.

3. Η περιβαλλοντική πολιτική ως κοινωνική πολιτική: Νεοφιλελεύθερη λιτότητα και κοινωνική-περιβαλλοντική ανισότητα την εποχή της κρίσης

Από τότε που άρχισε να ξεδιπλώνεται η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, η κατάσταση του νεοφιλελευθερισμού βρέθηκε στο επίκεντρο σημαντικών συζητήσεων. Το 2008, ο Neil Smith ισχυρίστηκε ότι ο νεοφιλελευθερισμός είναι «νεκρός αλλά κυρίαρχος»³, σε μια «κατάσταση ατροφίας», αλλά με την οικονομική και στρατιωτική του δύναμη να συνεχίζει να έχει καταστροφικές συνέπειες, τόσο για το περιβάλλον όσο και για τους ανθρώπους. Το 2009, ο Eric Hobsbawm⁴ ισχυρίστηκε ότι, αν και δεν ήταν ακόμα γνωστό πόσο σοβαρές και διαρκείς θα ήταν οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης, σίγουρα θα σηματοδοτούσαν το τέλος του είδους του καπιταλισμού της ελεύθερης αγοράς που κυριάρχησε στον κόσμο τα χρόνια που ακολούθησαν από τις κυβερνήσεις της Margaret Thatcher και του Ronald Reagan. Την ίδια περίοδο, ο David Harvey⁵ έθετε το ερώτημα αν η κρίση σηματοδοτεί «το τέλος του νεοφιλελευθερισμού» για να υποστηρίξει ότι η απάντηση μόνο απλή δεν είναι.

Σήμερα, σε πολλά μέρη του πλανήτη, ο νεοφιλελευθερισμός παραμένει πιο ζωντανός από ποτέ, ακόμα και αν χάνει όλο και περισσότερο τη νομιμοποίηση του (Apostolopoulou and Cortes-Vazquez, 2019; Harvey, 2019). Αλλά πώς καταλήξαμε στο σημείο που βρισκόμαστε σήμερα; Μετά την οικονομική κρίση του 2008 και όταν η άμεση ανάγκη για τη διάσωση των τραπεζών έληξε, η κρίση μετατοπίστηκε από μια χρηματοπιστωτική κρίση του τραπεζικού τομέα σε μια δημοσιονομική

3. <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/focaal/2008/51/focaal510113.xml>

4. http://banmarchive.org.uk/collections/mt/pdf/98_11_04.pdf

5. <https://www.counterpunch.org/2009/03/13/is-this-really-the-end-of-neoliberalism/>

κρίση του κράτους. Η μετατόπιση αυτή στόχο είχε την προστασία των συμφερόντων των τραπεζών, των μεγαλο-ομολογιούχων και σημαντικών μερίδων του κεφαλαίου (Lapavitsas et al., 2011). Αυτό οδήγησε σε μια ραγδαία επιδείνωση των δημόσιων οικονομικών και σε θεμελιώδεις αλλαγές σε όλα τα επίπεδα της κυβέρνησης και σε όλους τους τομείς πολιτικής σε πολλές χώρες στον κόσμο και ιδιαίτερα στη νότια Ευρώπη. Όπως οι Lapavitsas et al. (2010) εξηγούν τα πακέτα «διάσωσης» για τις οικονομίες της περιφέρειας της ΕΕ (από την ΕΕ και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο-ΔΝΤ) καθοδηγήθηκαν από τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και την τυφλή της πίστη στις αρετές της δημοσιονομικής λιτότητας τόσο ως θεραπεία όσο και ως πρόληψη των οικονομικών κρίσεων. Η κρίση φυσικά δεν περιορίστηκε στη νότια Ευρώπη. Τα προγράμματα αυστηρής λιτότητας γνώρισαν ευρεία διάδοση μετά το 2008 στις περισσότερες χώρες της ΕΕ αλλά και στις ΗΠΑ (βλέπε Apostolopoulou and Adams, 2015; Cahill, 2011; Calvario et al., 2017). Συνολικά, και παρά κάποιους αρχικούς προβληματισμούς και ορισμένα μέτρα τόνωσης, οι κυβερνήσεις της ΕΕ, με κλασικό νεοφιλελεύθερο τρόπο, επέβαλαν δρακόντεια λιτότητα (Harvey, 2011; Lapavitsas et al., 2011). Αυτό εκφράστηκε στη δραστική μείωση των δημόσιων δαπανών, στην αύξηση των έμμεσων φόρων, στη μείωση μισθών και συντάξεων, και στην κατάρρευση του κράτους πρόνοιας και συνοδεύτηκε από εκτεταμένες απορρυθμίσεις και ιδιωτικοποιήσεις δημόσιας περιουσίας, γης και φυσικών πόρων.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι μεταρρυθμίσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της κυριαρχίας πολιτικών λιτότητας που, όπως εξηγούν οι Gray και Barford (2018), ανασχημάτισαν τη σχέση μεταξύ κεντρικής και τοπικής κυβέρνησης μεταφέροντας, μεταξύ άλλων, τη δημοσιονομική κρίση στην τοπική αυτοδιοίκηση (Peck, 2012), προκαλώντας την όξυνση της ανισότητας μεταξύ τοπικών κυβερνήσεων και την επιδείνωση της χωρικής αδικίας. Όπως εξηγεί ο Harvey (2011) η λιτότητα συνιστά μια ταξική πολιτική που οδηγεί στην αναδιάρθρωση της κοινωνίας και την ιδιοποίηση των κοινών (με την έννοια των «commons»). Αυτό εκφράστηκε μετά το 2008 μέσα από την εφαρμογή ενός συνόλου πολιτικών που επέφεραν περικοπές⁶ στις κοινωνικές δαπάνες, συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης, της υγειονομικής περίθαλψης και της περιβαλλοντικής προστασίας, μείωση των δημόσιων επενδύσεων, αύξηση της ιδιωτικοποίησης των δημόσιων υπηρεσιών και βασικών τομέων της οικονομίας, μείωση των μισθών⁷, των συντάξεων, και των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και μεταφορά της ευθύνης της κοινωνικής αναπαραγωγής σε ιδιώτες και φιλανθρωπικούς οργανισμούς (Apostolopoulou and Adams, 2015; Harvey, 2011; Gray and Barford, 2018; Karanikolos et al., 2013; Lipman, 2015).

Οι εν λόγω αλλαγές συνοδεύτηκαν από μία πιο ρεβανιστική φάση της νεοφιλελεύθερης ανάπτυξης (Peck, 2012; Harvey, 2019) που έγινε εμφανής, μεταξύ άλλων, στη νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση των πόλεων, η οποία συχνά έλαβε τη μορφή αστικών πολιτικών λιτότητας (Theodore et al., 2011). Αυτό εκφράστηκε στις εκτεταμένες ιδιωτικοποιήσεις του αστικού χώρου, τις μειώσεις στις δημόσιες δαπάνες και την υλοποίηση έργων στήριξης της ευημερίας και της ποιότητας ζωής στην πόλη καθώς και στην εμβάθυνση του νεοφιλελευθερισμού τόσο του αστικού χώρου όσο και της αστικής φύσης (Apostolopoulou et al., 2014; Apostolopoulou and Adams, 2015), με τερά-

6. Βλέπε <https://www.theguardian.com/business/2012/may/08/austerity-europe-what-does-it-mean>; <https://thepressproject.gr/mnimonio-3-genikeusi-tis-ftoxeias-me-antallagma-tin-paramoni-stin-eurozoni/>

7. Σύμφωνα με τον ILO (International Labour Office) η οικονομική κρίση οδήγησε σε σημαντική μείωση των μισθών σε παγκόσμιο επίπεδο ήδη από το 2008 και 2009, βλέπε: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_149929/lang-en/index.htm

στιες –άνισες- συνέπειες για τους κατοίκους των πόλεων (Peck, 2012; Harvey, 2012). Στις παραπάνω πολιτικές πρέπει να προστεθεί η απορρύθμιση μίας σειράς περιβαλλοντικών ρυθμίσεων και πολιτικών προστασίας και διατήρησης του φυσικού περιβάλλοντος καθώς και η απορρύθμιση και απλοποίηση των πολιτικών για τη γη και το χωροταξικό σχεδιασμό, η εκτεταμένη ιδιωτικοποίηση της γης και των φυσικών πόρων (Apostolopoulou and Adams, 2015; Apostolopoulou and Cortes-Vazquez, 2019; Cortes-Vazquez and Apostolopoulou, 2019). Κρίσιμο ρόλο διαδραμάτισε και η χρήση της παγίδας του χρέους ως πρωταρχικού μέσου συσσώρευσης, επιβεβαιώνοντας ότι η δημιουργία κρίσεων και η διαχείριση τους στην παγκόσμια σκηνή αντανάκλα με ξεκάθαρο τρόπο την άνιση οικονομική και γεωγραφική ανάπτυξη του καπιταλισμού (Harvey, 2007).

Ένα βασικό και ποιοτικά νέο στοιχείο στις σχέσεις φύσης-κοινωνίας, το οποίο αποτελεί κεντρικό στοιχείο που σηματοδοτεί την ένταση της νεοφιλευθεροποίησης της φύσης την εποχή μετά το 2008, είναι η συνύπαρξη, και μερικές φορές ακόμη και η συμβιωτική σχέση, μεταξύ των διαδικασιών πράσινης και μη πράσινης υπαρπαγής της φύσης. Ο όρος «πράσινη υπαρπαγή» χρησιμοποιείται για να περιγράψει τους τρόπους με τους οποίους η γη και οι φυσικοί πόροι ιδιοποιούνται για περιβαλλοντικούς σκοπούς και μπορεί να γίνει κατανοητός ως μέρος της ευρύτερης συζήτησης που αφορά στην υπαρπαγή γης (Fairhead et al., 2012; Borras et al., 2012). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι πολιτικές που αφορούν στα βιοκαύσιμα, τις πληρωμές για την παροχή οικοσυστημικών υπηρεσιών (payments for ecosystem services), τον οικοτουρισμό (ecotourism) ή την αντιστάθμιση βιοποικιλότητας και άνθρακα (biodiversity/carbon offsetting). Η πράσινη υπαρπαγή έχει τις ρίζες της στην αποικιοκρατική και νεοαποικιοκρατική απαλλοτρίωση της γης και των φυσικών πόρων ενώ παράλληλα εισάγει νέες διαστάσεις στην εκμετάλλευση της φύσης μέσω της εκτεταμένης απαλλοτρίωσης της γης για «πράσινους» σκοπούς και της ριζικής αναδιάρθρωσης των κανόνων πρόσβασης, χρήσης και διαχείρισης των φυσικών πόρων και των οικοσυστημάτων. Είναι σημαντικό να τονιστεί εδώ ότι οι διαδικασίες πράσινης υπαρπαγής και το στρατηγικό ενδιαφέρον του καπιταλισμού για την προώθηση μιας νεοφιλελεύθερης εκδοχής της διατήρησης της φύσης μέσω της περαιτέρω ενσωμάτωσής της στη λειτουργία της αγοράς, λαμβάνει χώρα παράλληλα με την ένταση της υπαρπαγής φύσης, συμπεριλαμβανομένων προστευόμενων ειδών και οικοσυστημάτων, χωρίς καμία πράσινη ή φιλική προς το περιβάλλον επιχειρηματολογία ή ρητορική. Ονομάσαμε αυτή την τελευταία διαδικασία «μη-πράσινη» υπαρπαγή (Apostolopoulou and Adams, 2015) και προτείνουμε ότι πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο της για τη σχέση κοινωνίας-φύσης στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού και ιδιαίτερα στην εποχή μετά το 2008. Η «μη-πράσινη» υπαρπαγή αποτελεί ένα ξεχωριστό υποσύνολο της γενικότερης καπιταλιστικής ιδιοκτησίας της γης και των φυσικών πόρων και η διαλεκτική της σχέση με τις διεργασίες πράσινης υπαρπαγής τονίζει τις εντεινόμενες περιβαλλοντικές αντιφάσεις του καπιταλισμού και την αναγκαιότητα διαμόρφωσης μιας αντικαπιταλιστικής ριζοσπαστικής περιβαλλοντικής θέσης (Apostolopoulou and Adams, 2015).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα έντασης των διαδικασιών «μη πράσινης» υπαρπαγής αποτελούν οι μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Ειδικότερα, από το 2010 έως και σήμερα μία σειρά νέων νόμων άλλαξε ριζικά ένα μεγάλο αριθμό προηγούμενων διατάξεων που αφορούσαν στη διατήρηση της φύσης και συνολικότερα στην περιβαλλοντική πολιτική. Οι νέες ρυθμίσεις συνοδεύτηκαν από έναν αυξημένο ρόλο για τον ιδιωτικό τομέα και τις ανώνυμες εταιρείες, τη συρρίκνωση του προσωπικού σε περιβαλλοντικές

αρχές, τη συγχώνευση των ήδη λιγοστών περιβαλλοντικών ερευνητικών ιδρυμάτων, την κατάργηση των διοικήσεων των προστατευόμενων περιοχών, καθώς και την περικοπή των κονδυλίων του Υπουργείου Περιβάλλοντος. Παράλληλα με τις περικοπές σε προσωπικό και πόρους, πραγματοποιήθηκε την τελευταία δεκαετία μία εκτεταμένη απορρύθμιση της περιβαλλοντικής νομοθεσίας, με στόχο την ενίσχυση των ιδιωτικών επενδύσεων. Για την περαιτέρω διευκόλυνση της “μυ-πράσινης” υφαρπαγής, θεμελιώδεις αλλαγές έγιναν στην περιβαλλοντική αδειοδότηση, συμπεριλαμβανομένης της απλούστευσης και επιτάχυνσης των διαδικασιών για την ολοκλήρωση των μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων και την έγκριση περιβαλλοντικών όρων (IMF, 2011; βλ. νόμοι 3892/2011 & 4014/2011). Οι αλλαγές περιελάμβαναν την απαλλαγή από την εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων συγκεκριμένων έργων εντός περιοχών Natura 2000 (π.χ. έργων οικιστικής ανάπτυξης, εμπορικών κέντρων) ενώ έδιναν την άδεια για τη δημιουργία «Περιοχών Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης» (Π.Ο.Τ.Α.). Κατά την ίδια περίοδο, αρκετοί νόμοι (π.χ. οι νόμοι 4030/2011; 4042/2011) μείωσαν περαιτέρω το πεδίο εφαρμογής της δασικής νομοθεσίας, ευνοώντας εξαιρέσεις από τους κανόνες σχετικά με τη δημιουργία ορειβατικών καταφυγίων, χιονοδρομικών κέντρων ή τουριστικών εγκαταστάσεων σε δασικές περιοχές. Παράλληλα με αυτές τις εξελίξεις, όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις προώθησαν την ιδιωτικοποίηση γης στο πλαίσιο του προγράμματος διαρθρωτικής προσαρμογής. Το Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας (ΤΑΙΠΕΔ), μια “άνωνυμη εταιρεία” που ιδρύθηκε το 2011 στο πλαίσιο της μεσοπρόθεσμης δημοσιονομικής στρατηγικής, ξεκίνησε “το μεγαλύτερο πρόγραμμα εκποίησης στον κόσμο”, για να προσελκύσει έσοδα που θα χρησιμοποιούνταν για την αποπληρωμή του χρέους (για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Apostolopoulou and Adams, 2015). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι πολύ παρόμοιες αλλαγές έγιναν στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης και των ΗΠΑ αλλά και του υπόλοιπου πλανήτη με χαρακτηριστικά παραδείγματα την απορρύθμιση, υπό την έννοια των καταργήσεων προστατευτικών νομοθετικών διατάξεων, της περιβαλλοντικής νομοθεσίας, τις ιδιωτικοποιήσεις γης, ενέργειας και φυσικών πόρων αλλά και την περαιτέρω διείσδυση της αγοράς στη διαχείριση της μη ανθρώπινης φύσης (βλ. Apostolopoulou et al., 2014; Apostolopoulou and Adams, 2015; Apostolopoulou and Cortes-Vazquez, 2019).

Η παράλληλη εξάπλωση της πράσινης και μυ-πράσινης υφαρπαγής έχει οδηγήσει σε μια κατάσταση όπου οι στρατηγικές για τη δημιουργία αγορών στη βιοποικιλότητα, το νερό και τον άνθρακα συνυπάρχουν με την ανατροπή ιστορικών περιβαλλοντικών ρυθμίσεων για τη διευκόλυνση της οικονομικής ανάπτυξης και την αντιμετώπιση της κρίσης χρέους. Έτσι, μαζί με την αισιοδοξία του νεοφιλελευθερισμού σχετικά με την ικανότητα της πράσινης οικονομίας (δηλαδή του πράσινου καπιταλισμού) να «σώσει τη φύση», βλέπουμε την απροθυμία ισχυρών τμημάτων του κεφαλαίου να δεσμευτούν σε μια πιο βιώσιμη πορεία ανάπτυξης όπως εκδηλώθηκε σε σημαντικές διεθνείς συναντήσεις και συνέδρους κορυφής του ΟΗΕ για το περιβάλλον και την κλιματική αλλαγή. Παράλληλα, σε εθνικό επίπεδο, οι απαντήσεις στην οικονομική κρίση επικεντρώθηκαν κυρίως στην απορρύθμιση κεντρικών πολιτικών και οικονομικών ρυθμίσεων (McCarthy, 2012). Αυτές οι εξελίξεις υπήρξαν ορατές στην Ευρώπη, τις ΗΠΑ και την Αυστραλία, αλλά και σε πολλές άλλες χώρες ανά τον κόσμο όπου οι κυβερνήσεις χρησιμοποίησαν την οικονομική κρίση ως «δούρειο ίππο» για να διευκολύνουν την περαιτέρω νεοφιλελευθεροποίηση της φύσης (Apostolopoulou and Cortes-Vazquez, 2018; Cortes-Vazquez and Apostolopoulou, 2019; Apostolopoulou et al., 2012).

Οι παραπάνω αλλαγές συνοδεύτηκαν όπως ήταν αναμενόμενο από θεμελιώδεις αλλαγές στην

περιβαλλοντική διακυβέρνηση προς μία βαθύτερη νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση. Κεντρικό στοιχείο αποτέλεσε η στροφή της διακυβέρνησης προς νέα δίκτυα συνεργασίας μεταξύ του κράτους, της αγοράς και της λεγόμενης κοινωνίας των πολιτών, των οποίων η ενίσχυση αποτελεί κεντρικό στοιχείο του νεοφιλελευθερισμού (Harvey, 2005). Είναι σημαντικό να σημειωθεί εδώ ότι μετά την οικονομική κρίση του 2008, στο ευρύτερο πλαίσιο της παρατεταμένης λιτότητας, δηλαδή της διαρκούς και εκτεταμένης περικοπής των προϋπολογισμών των κυβερνήσεων (Gray and Barford, 2018), η αποκέντρωση των κρατικών εξουσιών στις περιφέρειες και τους δήμους, η οποία υπό όρους μπορεί να συνιστά προοδευτικό αίτημα, συνοδεύτηκε όχι μόνο από μια περαιτέρω αποχώρηση του κράτους από τους βασικούς τομείς της κοινωνικής πρόνοιας αλλά και από μία αυξανόμενη ανάθεση κρατικών αρμοδιοτήτων σε μη κρατικούς οργανισμούς, ΜΚΟ και συμβούλους (Apostolopoulou et al., 2014). Χαρακτηριστικό είναι εδώ το παράδειγμα της Αγγλίας όπου η στροφή προς την αποκέντρωση της κεντρικής και περιφερειακής εξουσίας οδήγησε σε μία νέα μορφή τοπικισμού ισχυρά διαμορφωμένου από τις πολιτικές διαρκούς λιτότητας (του λεγόμενου “austerity localism”, βλ. Apostolopoulou and Adams, 2019). Αυτό σημαίνει ότι μόνο όσοι είχαν τους πόρους, την τεχνογνωσία και τις κατάλληλες διασυνδέσεις τόσο με την αγορά όσο και με τους κρατικούς θεσμούς είχαν την εξουσία να διαμορφώνουν τις τοπικές πολιτικές και να παίρνουν μέρος στη λήψη αποφάσεων (Apostolopoulou et al., 2014; Featherstone et al., 2012). Πολλές τοπικές κοινωνίες και ακτιβιστές επέκριναν έντονα την αυστηρά οριοθετημένη δυνατότητα παρέμβασης σε τοπικές πρωτοβουλίες και δράσεις και τη μειωμένη συμμετοχή τους σε δημόσιες ακροάσεις και διαδικασίες διαβούλευσης λόγω της κριτικής τους στάσης απέναντι στην αγορά, τις κυβερνητικές πολιτικές και τις συνεργασίες ιδιωτικού και δημόσιου τομέα (βλ. Apostolopoulou, 2019). Πράγματι οι σοβαρές περικοπές στην κρατική χρηματοδότηση και οι μειώσεις προσωπικού σε μια σειρά κρατικών υπηρεσιών συνέβησαν ταυτόχρονα με την αύξηση των συνεργασιών μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, την προώθηση εργαλείων πολιτικής που υιοθετούν τη λογική της αγοράς, και την όξυνση της οικονομικής εκμετάλλευσης ή και ιδιωτικοποίησης γης (συμπεριλαμβανομένων περιοχών σημαντικής οικολογικής αξίας) με σκοπό την κερδοφορία στους τομείς του τουρισμού και των ακινήτων, δεδομένου ότι η προνομιακή πρόσβαση στη γη είναι εξαιρετικά επικερδής για τους επενδυτές (βλέπε Harvey, 1989; Jonas et al., 2011). Οι αλλαγές στη διακυβέρνηση εκδηλώθηκαν και στον αναβαθμισμένο ρόλο των διεθνών οργανισμών, όπως το ΔΝΤ (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο), οι οποίοι από τη δεκαετία του 1980 έχουν εξελιχθεί σε πρωταρχικούς παράγοντες επιβολής νεοφιλελεύθερων πολιτικών (Apostolopoulou and Adams, 2015; Swyngedouw, 2004). Οι συνδυασμοί δημόσιας, ιδιωτικής και «υβριδικής» διακυβέρνησης (Hodge and Adams, 2012) αντικατοπτρίζουν μια δυναμική αποδόμηση και ανακατασκευή της κλίμακας της διακυβέρνησης η οποία δεν είναι φυσικά πολιτικά ουδέτερη. Οι αλλαγές στη διακυβέρνηση, συμπεριλαμβανομένων των αλλαγών που αφορούν στο περιβάλλον, την πόλη και τη φύση, διαμορφώνονται από και εκφράζουν σχέσεις εξουσίας (Apostolopoulou and Paloniemi, 2012) και οδηγούν στην καθιέρωση μηχανισμών αποκλεισμού συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και τάξεων (Swyngedouw, 2000) με αξιοσημείωτο παράδειγμα την παγίωση της εξουσίας των ιδιωτικών συμφερόντων που συνεπάγεται την απώλεια δικαιωμάτων για την κοινωνική πλειψηφία (για μία αναλυτική περιγραφή των αλλαγών στην περιβαλλοντική διακυβέρνηση μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης βλέπε Apostolopoulou et al., 2014). Χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ αποτελεί η καταστολή κοινωνικών και περιβαλλοντικών αγώνων σε πολλές χώρες με εμβλημα-

τικά παραδείγματα στην Ευρώπη την καταστολή των αγώνων ενάντια στο fracking στην Αγγλία, ενάντια στις εξορύξεις στην Ελλάδα (Σκουριές), τη Ρουμανία και τη Φινλανδία, ενάντια στις κινητοποιήσεις στο πάρκο Γκεζί στην Τουρκία αλλά και την πρόσφατη καταστολή των ακτιβιστικών δράσεων για την κλιματική αλλαγή των Extinction Rebellion στην Αγγλία.

Όπως υποστηρίζει ο Harvey (2010), οι χρηματοπιστωτικές κρίσεις οδηγούν σε αναδιαρθρώσεις, νέα μοντέλα ανάπτυξης, νέες σφαίρες επενδύσεων και νέες μορφές ταξικής εξουσίας: αυτό ισχύει και για τις πολιτικές περιβάλλοντος και διατήρησης της φύσης ως πολιτικές που βρίσκονται στο κέντρο του κράτους πρόνοιας και αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής. Πράγματι, η εντατικοποίηση της νεοφιλελευθεροποίησης της μη ανθρώπινης φύσης, μια διαδικασία που προκαλείται από την οικονομική κρίση και την εντείνει (Peck et al., 2012), αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της μετά το 2008 εποχής (βλέπε Apostolopoulou et al., 2014, 2018; Apostolopoulou and Adams, 2015) μαρτυρώντας τόσο τον βασικό ρόλο της φύσης στη συσσώρευση κεφαλαίου (Marx, 1887) όσο και τον καταστροφικό ρόλο του νεοφιλελευθερισμού για τη φύση και τον άνθρωπο. Είναι σημαντικό να τονιστεί εδώ ότι η νεοφιλελεύθερη λιτότητα σηματοδότησε τόσο τη μείωση των δημόσιων δαπανών για την περιβαλλοντική και κοινωνική πρόνοια (welfare), όσο και την εμφάνιση και παγίωση νέων μορφών καπιταλιστικής συσσώρευσης ιδιωτικοποιώντας ή/και απαλλοτριώνοντας φυσικούς πόρους (π.χ. μέταλλα, δάση, πάρκα) και πλήττοντας την πρόσβαση σε δημόσιους, ασφαλείς πράσινους χώρους, τα δικαιώματα στέγασης, την αίσθηση του ανήκειν, την καθημερινή ασφάλεια. Η οικονομική κρίση σηματοδότησε, λοιπόν, μια ταυτόχρονη εντατικοποίηση της οικονομικής εκμετάλλευσης της φύσης και επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης και αναπαραγωγής της κοινωνικής πλειοψηφίας καθιστώντας σαφές ότι η περιβαλλοντική πολιτική δε μπορεί να ιδωθεί ξεχωριστά από άλλες πλευρές της κοινωνικής πολιτικής. Ίσως το πιο emblematic παράδειγμα είναι η απώλεια οικοσυστημάτων που έχει παρατηρηθεί την τελευταία δεκαετία την ίδια στιγμή με την επίθεση στα εργατικά και κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση της υπαίθρου της Αγγλίας. Μια πρόσφατη έρευνα κατέγραψε απώλεια 22.000 εκταρίων πράσινου χώρου μεταξύ του 2006 και του 2012, δηλαδή μιας έκτασης γης διπλάσιας από το μέγεθος του Λίβερπουλ η οποία μετατράπηκε σε «τεχνητές επιφάνειες», κυρίως κατοικίες. Αυτό περιλαμβάνει την απώλεια περισσότερων από 7.000 εκταρίων δάσους, 14.000 εκταρίων γεωργικής γης και 1.000 εκταρίων υγροτόπων (Mathiesen, 2015). Αυτή η απώλεια πραγματοποιήθηκε παράλληλα με την επιβολή σκληρών μέτρων λιτότητας που επιδείνωσαν την ποιότητα ζωής των χαμηλότερων εισοδηματικών τάξεων οδηγώντας σε κοινωνικούς αγώνες σε όλη τη χώρα ενάντια στις κοινωνικές και οικολογικές επιπτώσεις της οικονομικής εκμετάλλευσης πράσινων χώρων και φυσικών οικοσυστημάτων μέσα και έξω από την πόλη, εκτεταμένης αστικοποίησης και αστικής εξάπλωσης (Apostolopoulou, 2019).

4. Κοινωνικά-περιβαλλοντικά κινήματα την εποχή της οικονομικής κρίσης

Οι παραπάνω εξελίξεις καταδεικνύουν ότι την τελευταία δεκαετία οι τοπικές και εθνικές κυβερνήσεις, υπό την άμεση επιρροή μεγάλων βιομηχανιών, εταιρικών λόμπυ και ισχυρών καπιταλιστικών συμφερόντων, στήριξαν και προώθησαν την περαιτέρω οικονομική εκμετάλλευση της φύσης αγνοώντας τις κοινωνικές-οικολογικές συνέπειες των εκτεταμένων αλλαγών στις χρήσεις

γης, την άνιση κατανομή του περιβαλλοντικού κόστους και τους κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτιστικούς δεσμούς μεταξύ τοπικών κοινωνιών, τοπίων και πράσινων χώρων. Αυτό είχε ως άμεσο αποτέλεσμα πολυάριθμες κοινότητες να βλέπουν τα δικαιώματά τους για καθαρό νερό και καθαρό αέρα, πρόσβαση στη φύση, αξιοπρεπή στέγαση, ασφαλείς και δημόσιους χώρους πρασί-νου μέσα στις πόλεις, και ποιότητα ζωής στις περιοχές όπου ζουν και δουλεύουν, να απειλούνται ή και να χάνονται.

Είναι σημαντικό να τονιστεί εδώ ότι παρόλο που η ιδιοποίηση και η εκμετάλλευση της φύσης βρίσκεται ιστορικά στον πυρήνα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Marx, 1887), η σημερινή εντατικοποίηση της οικονομικής εκμετάλλευσης και υποβάθμισης της φύσης και κυρίως των διαδικασιών μη-πράσινης υφαρπαγής, ειδικά σε χώρες με ισχυρή περιβαλλοντική νομοθεσία, όπως για παράδειγμα στην Ελλάδα, σηματοδοτεί μια νέα εποχή όπου οι κυβερνήσεις παίρνουν πίσω περιβαλλοντικές ρυθμίσεις που και μεν έχουν επηρεαστεί από τον ανταγωνισμό μεταξύ διαφορε-τικών μερίδων του κεφαλαίου αλλά έχουν πρωτίστως κερδηθεί από περιβαλλοντικά και κοινω-νικά κινήματα και σκληρή ταξική πάλη (σχετικά με το τελευταίο βλέπε Harvey, 2005; Vlachou, 2005). Σε πολλές περιπτώσεις, ο αποκλεισμός ομάδων της τοπικής κοινωνίας λαμβάνει χώρα παράλληλα με την αναβάθμιση του ρόλου μη εκλεγμένων θεσμών και την κυβερνητική καταστο-λή των κοινωνικών-περιβαλλοντικών αγώνων. Το τελευταίο μαζί με την περαιτέρω συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας δείχνει ότι η νεοφιλελεύθερη ρητορική καθίσταται ολοένα και περισσότε-ρο αντιδημοκρατική και συνοδεύεται από μία στροφή προς αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης (Apostolopoulou et al., 2014; Swyngedouw, 2005).

Η σημαντική αύξηση των κοινωνικών-περιβαλλοντικών συγκρούσεων ειδικά μετά το 2008, δηλαδή την περίοδο που ακολούθησε το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, ανα-δεικνύει με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο τα σοβαρά ζητήματα κοινωνικής-περιβαλλοντικής και χωρικής δικαιοσύνης που έχουν προκύψει την τελευταία δεκαετία λόγω των παραπάνω εξελίξε-ων (Apostolopoulou and Cortes-Vazquez, 2019) και φέρνει στο επίκεντρο την εγγενή αδυνα-μία του καπιταλισμού να διατυπώσει μια θετική απάντηση στην πρόκληση της διαχείρισης της μη ανθρώπινης φύσης (Harvey, 2011). Κατά την ημερομηνία γραφής του εν λόγω άρθρου, ο Περιβαλλοντικός Άτλας Δικαιοσύνης (Environmental Justice Atlas⁸), ένας συνεργατικός χάρτης κοινωνικών-περιβαλλοντικών συγκρούσεων ανά τον κόσμο, είχε ήδη καταγράψει 3.042 περι-πτώσεις συγκρούσεων (Temper et al., 2018). Με βάση τα στοιχεία που παρέχονται στον Άτλα-ντα οι συγκρούσεις κατανέμονται άνισα σε όλο τον κόσμο με τη νότια Ευρώπη να αποτελεί ένα από τα επίκεντρα των συγκρούσεων, επιβεβαιώνοντας ότι η άνιση ανάπτυξη αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής παραγωγής της φύσης (Smith, 2010; Harvey, 2005, 2010). Παρά την ένταση κάποιων φαινομένων στο Νότο από το 2008 έχουμε δει σημαντικά κινήματα αντίστασης σε όλη την Ευρώπη: διαδηλώσεις κατά της εξόρυξης υδρογονανθράκων στη Γαλλία, τη Γερμανία, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, την Πολωνία, την Ισπανία, το Ηνωμένο Βασίλειο και πρόσφατα και την Ελλάδα, διαμαρτυρίες κατά των ιδιωτικοποιήσεων στην Ελλάδα, Ιρλανδία, την Πορτογαλία, την Ιταλία, την Ισπανία, την Τουρκία, και το Ηνωμένο Βασίλειο, σημαντικούς αγώνες κατά των εξορύξεων χρυσού στην Ελλάδα, τη Ρουμανία και τις σκανδιναβικές χώρες (ειδικά στη Σουηδία και τη Φινλανδία) καθώς και σημαντικούς αγώνες ενάντια στις πολιτικές

8. <https://ejatlas.org/>

αντιστάθμισης του άνθρακα και της βιοποικιλότητας στην Αγγλία και τη Γαλλία. Το εύρος και η πολυσυλλεκτικότητα των κοινωνικών-περιβαλλοντικών αγώνων που έχουν ξεσπάσει κυρίως τις τελευταίες δύο δεκαετίες, και οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις έχουν οξυνθεί σημαντικά από την οικονομική κρίση, αντικατροπτίζεται με σαφήνεια στον πρόσφατα δημοσιευμένο τόμο μας που εστιάζει στο λεγόμενο «Δικαίωμα στη Φύση» (Apostolopoulou and Cortes-Vazquez, 2019). Στον τόμο αυτό αγώνες ενάντια στις κοινωνικές και οικολογικές επιπτώσεις των εξορυκτικών βιομηχανιών στην Κολομβία, το Εκουαδόρ και τη Ρωσία, ενάντια στον πετρελαιοαγωγό Keystone στη Νεμπράσκα, τις δραστηριότητες αμερικανικών εταιρειών πετρελαίου και φυσικού αερίου στην Αφρική, την εξόρυξη χρυσού στην Ελλάδα και τη Ρουμανία και την εξόρυξη υδρογονανθράκων στην Αγγλία, συναντιούνται με τους αγώνες ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού στην Αίγυπτο, τους αγώνες για «τροφική δικαιοσύνη» (food justice) στη Μοζαμβίκη και τη Λατινική Αμερική, τις διαμαρτυρίες κατά των Ολυμπιακών Αγώνων του Ρίο και των ταξικών συνεπειών του αστικού εξευγενισμού στο Μπρούκλιν, και τις εκστρατείες κατά των μεγάλων έργων υποδομής (megaprojects) σε όλη την Ευρώπη.

Όπως δείχνουν οι παραπάνω περιπτώσεις αλλά και μία σειρά άλλων αγώνων που έχουν αναδυθεί την τελευταία δεκαετία η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη εντείνει την κοινωνική και χωρική αδικία (Soja, 2010) και απαιτεί την οικοδόμηση δικτύων αλληλεγγύης (Hadjimichalis, 2011). Πράγματι, παράλληλα με το ξέσπασμα συγκρούσεων, νέα κοινωνικά-περιβαλλοντικά κινήματα αναδύονται με σκοπό να διατυπώσουν μία κριτική αφήγηση ενάντια στον νεοφιλελευθερισμό και να υπερασπιστούν μια ριζικά διαφορετική σχέση κοινωνίας-φύσης συχνά αμφισβητώντας άμεσα την καπιταλιστική λογική (Temper et al., 2018) και μερικές φορές διακινδυνεύοντας ακόμη και τη ζωή των εμπλεκόμενων ακτιβιστών⁹. Ενδεικτικά παραδείγματα τέτοιων κινήματων και αντίστοιχων ριζοσπαστικών αιτημάτων “από τα κάτω” αποτελούν: (i) οι καταλήψεις δημόσιων χώρων και η δημιουργία κατασκηνώσεων αντίστασης ως μέσο διαμαρτυρίας ενάντια σε εξορυκτικές δραστηριότητες αλλά και ενάντια στην ιδιωτικοποίηση της γης και των φυσικών πόρων, την κρίση κατοικίας και τη νεοφιλελευθεροποίηση του δημόσιου χώρου και της φύσης, (ii) η δημιουργία ελεύθερων, συνεργατικών, καινοτόμων κοινοπραξιών που βασίζονται στην ηθική της αλληλεγγύης και της φροντίδας ως τρόπου επίτευξης κοινωνικής και περιβαλλοντικής δικαιοσύνης και ανάκτησης του δικαιώματος για αξιοπρεπή καθημερινότητα ζωής και προώθηση εναλλακτικών, κοινωνικά και περιβαλλοντικά βιώσιμων, πρακτικών ενάντια στην εφαρμογή πολιτικών λιτότητας (π.χ. δημόσιων περικοπών στη συντήρηση δρόμων, την εκπαίδευση, την κοινωνική στέγαση, τη διαχείριση των υδάτινων πόρων και του φυσικού περιβάλλοντος), (iii) η στήριξη μιας εναλλακτικής, χαμηλής ενεργειακής κατανάλωσης, διαβίωσης ως απάντηση στις αλληλοσυνδεόμενες κρίσεις κατοικίας και στέγασης, παραγωγής τροφίμων και ενέργειας. Παρόλο που πολλοί άνθρωποι δεν έχουν τα μέσα (οικονομικούς πόρους ή/και πρόσβαση στη γη) για να δημιουργήσουν τέτοιες κοινότητες, οι εν λόγω πρακτικές προσφέρουν πολύτιμες ιδέες (π.χ. κοινοτική και τοπική καλλιέργεια τροφίμων, τοπικές ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, εναλλακτικές λύσεις στέγασης και κοινοκτημοσύνης των πόρων) για το πως θα μπορούσαν να μοιάζουν οι κοινωνικές κατοικίες τον 21ο αιώνα και αποτελούν σημαντικά εργαλεία αμφισβήτησης των σχέσεων ιδιοκτησίας, (iv) περιπτώσεις κοινοτικής κηπουρικής και δημιουργίας αυτοδιαχειριζόμενων αγρών, (v) συστήματα άρδευσης που

9. <https://www.theguardian.com/environment/2018/feb/02/almost-four-environmental-defenders-a-week-killed-in-2017>

λειτουργούν σε επίπεδο κοινότητας με σκοπό την κοινωνικά και περιβαλλοντικά βιώσιμη γεωργική παραγωγή και την ενίσχυση των αγώνων τοπικών κοινωνιών, συμπεριλαμβανομένων κοινοτήτων Ιθαγενών, για την επίτευξη και τη διατήρηση εδαφικής αυτονομίας και συνεργατικών, κοινωφελών πρακτικών παραγωγής, (vi) δημιουργία συνεταιρισμών και δομών αλληλεγγύης από κοινωνικά ιατρεία και σχολεία μέχρι δίκτυα διακίνησης προϊόντων.

Τουλάχιστον τρεις παρατηρήσεις είναι κρίσιμες εδώ. Πρώτον, όπως γίνεται σαφές από τα παραπάνω παραδείγματα πολλά κινήματα που αναδύθηκαν την τελευταία δεκαετία θέτουν στο επίκεντρο των αιτημάτων και διεκδικήσεων τους μία σειρά διακριτών αλλά αλληπλένδετων περιβαλλοντικών και κοινωνικών ζητημάτων. Αυτό επιβεβαιώνει την εκτίμηση ότι οι περιβαλλοντικές μεταρρυθμίσεις αποτελούν αναπόσπαστο μέρος ευρύτερων κοινωνικών μεταρρυθμίσεων που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο που ακολούθησε την κρίση του 2008 με αποτέλεσμα την επιδείνωση των όρων διαβίωσης και την ποιότητα ζωής της κοινωνικής πλειοψηφίας. Αυτό είναι κάτι που έγινε αντιληπτό σε πολλές τοπικές κοινωνίες οι οποίες κατανόησαν και βίωσαν την ένταση της οικονομικής εκμετάλλευσης και υποβάθμισης της φύσης ως μέρος μίας συνολικότερης επίθεσης ενάντια στα δικαιώματα τους. Έτσι, οι αγώνες για την υπεράσπιση του δικαιώματος πρόσβασης σε δημόσιους πράσινους χώρους μέσα και έξω από την πόλη ή για τη διατήρηση της υπαίθρου συνδέονται πλέον άμεσα με αγώνες για το δικαίωμα στην κατοικία, αιτήματα αποανάπτυξης ή εναντίωση σε έργα υποδομής χωρίς κοινωνικό όφελος. Δεύτερο, τα εν λόγω κινήματα πολύ συχνά όχι μόνο προσπαθούν να εναντιωθούν στις συνέπειες των αλληπλένδετων κρίσεων του καπιταλισμού (κλιματική, οικολογική, κατοικίας, ενεργειακή), αλλά και να συζητήσουν ανοιχτά τρόπους μετάβασης σε μετα-καπιταλιστικές κοινωνίες. Τρίτο, η επέκταση της αστικοποίησης μέσα και έξω από την παραδοσιακή πόλη έχει οδηγήσει στο να μπορούν οι αγώνες μέσα στις πόλεις να συνδεθούν, τόσο αναλυτικά όσο και πολιτικά, με κινητοποιήσεις ενάντια στις απαλλοτριώσεις και ιδιωτικοποιήσεις γης και έργα υποδομής μεγάλης κλίμακας (φράγματα, αυτοκινητόδρομοι, αγωγοί, ορυχεία) σε φαινομενικά απομακρυσμένες περιοχές. Όπως εξηγούν οι Brenner και Schmid (2015), από τη Νιγηρία, τη Νότια Αφρική, την Ινδία και την Κίνα έως τη Βραζιλία, το Μεξικό και το βόρειο Καναδά, αναδύονται νέες πολιτικές στρατηγικές από αγρότες, εργάτες, και αυτόχθονες πληθυσμούς, προκειμένου να αντισταθούν στην αρπαγή ή/και καταστροφή των κοινωνικών τους χώρων και των μορφών επιβίωσης τους.

5. Το δικαίωμα στη φύση ως κοινωνικό δικαίωμα στην εποχή του Ανθρωπόκαινου: Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη ως άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική δικαιοσύνη

Στην πολιτική οικολογία και την περιβαλλοντική κοινωνιολογία, η περιβαλλοντική δικαιοσύνη συνήθως αναφέρεται σε ένα κοινωνικό κίνημα που έχει ακριβή ημερομηνία και τόπο γέννησης: τις Ηνωμένες Πολιτείες στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και συγκεκριμένα τη σύλληψη 414 διαδηλωτών το 1982 που διαμαρτύρονταν για την τοποθέτηση μονάδας τοξικών αποβλήτων στη χαμηλού εισοδήματος κοινότητα τους στην κομητεία Warren της Βόρειας Καρολίνας. Το κίνημα αυτό, έχοντας σημαντικές ρίζες στο κίνημα υπεράσπισης των πολιτικών δικαιωμάτων, υπερασπίστηκε το δικαίωμα των ανθρώπων να αντιστέκονται στην άνιση κατανομή των περιβαλλοντικών

επιπτώσεων. Σήμερα το κίνημα για την περιβαλλοντική δικαιοσύνη γνωρίζει σημαντική εξάπλωση σε παγκόσμιο επίπεδο και συχνά έρχεται αντιμέτωπο με ισχυρή καταστολή. Το κίνημα αυτό γεννήθηκε από τους αγώνες ανά τον κόσμο κατά της εξόρυξης ορυκτών καυσίμων, δημιουργίας τεράστιων ορυχείων, φυτειών και μονοκαλλιεργειών, κατασκευή φραγμάτων και εργοστασίων πυρηνικής ενέργειας, διάθεσης αποβλήτων και αύξησης της ρύπανσης σε κοινωνικά και περιβαλλοντικά ευαίσθητες περιοχές, επέκτασης των έργων αστικού εξευγενισμού και πολλών άλλων ζητημάτων εντός και εκτός των ορίων των πόλεων (βλ. <https://ejatlas.org/>).

Υποστηρίζω ότι η έννοια του «δικαιώματος στη φύση» (Apostolopoulou and Adams, 2019; Apostolopoulou and Cortes-Vazquez, 2019; Apostolopoulou, 2019; Cortes-Vazquez and Apostolopoulou, 2019), έχει τη δυνατότητα να σηματοδοτήσει μια ριζικά διαφορετική κατανόηση των περιβαλλοντικών αγώνων, δίνοντας έμφαση στην ανάγκη συλλογικής διεκδίκησης για την επίτευξη κοινωνικής και περιβαλλοντικής δικαιοσύνης και την αναγκαιότητα της συνειδητοποίησης και της συν-δημιουργίας ενός εναλλακτικού τρόπου οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής. Το δικαίωμα στη φύση βρίσκει έμπνευση στο Δικαίωμα στην Πόλη (Lefebvre, 1968, 1996; Harvey, 2008, 2012; Purcell, 2002). Ο Lefebvre έθεσε πρώτος το ζήτημα του Δικαιώματος στην Πόλη το 1968 για να υποστηρίξει την ανάγκη μιας διαφορετικής παραγωγής του αστικού δημόσιου χώρου που θα στρέφεται ενάντια στην ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση του και τις βαθιές ταξικές ανισότητες που αυτές προκαλούν. Ο David Harvey, βασιζόμενος στην ανάλυση του Lefebvre, έχει και αυτός μιλήσει εκτεταμένα για την τεράστια σημασία της διεκδίκησης του δικαιώματος στην πόλη ως μέτρου αντίστασης στις συνέπειες της καπιταλιστικής αστικοποίησης. Το δικαίωμα στην πόλη, που ορίζεται ως το δικαίωμα παρέμβασης με θεμελιώδη και ριζοσπαστικό τρόπο στη διαδικασία της αστικοποίησης (Harvey, 2012), έχει συνδεθεί άρρηκτα με διεκδικήσεις που αφορούν στις σχέσεις κοινωνίας-φύσης (Harvey, 2008). Οι αγώνες για την πρόσβαση σε δημόσιους και ασφαλείς πράσινους χώρους ήταν πάντα στο επίκεντρο πολλών αγώνων για τον αστικό χώρο και εν γένει για την πόλη. Όσο η αστικοποίηση θα εκτείνεται πέρα από τα όρια της παραδοσιακής πόλης (Brenner and Schmid, 2015) οδηγώντας στην καταστροφή της φύσης τόσο στην ύπαιθρο όσο και στα όρια των πόλεων αλλά και όσο οι ρεβανσιστικές νεοφιλελεύθερες πολιτικές θα κυριαρχούν στην πόλη, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών αστικού αλλά και «πράσινου»/«οικολογικού» εξευγενισμού (green/ecological gentrification), τόσο το ζήτημα της φύσης θα λαμβάνει ακόμη κεντρικότερο ρόλο. Η σύνδεση του δικαιώματος στην πόλη με το δικαίωμα στη φύση αποκτά, λοιπόν, ιδιαίτερη σημασία στο σήμερα. Οι οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές, χωρικές και οικολογικές συνέπειες της έντασης της οικονομικής εκμετάλλευσης και υποβάθμισης της φύσης και των εκτεταμένων αλλαγών στις χρήσεις γης καθώς η άνιση κατανομή των συνεπειών αυτών σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και τάξεις έχει διαταράξει τους κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτιστικούς δεσμούς μεταξύ (και εντός) πολλών τοπικών κοινωνιών, έχει προκαλέσει τον περιορισμό της δημόσιας πρόσβασης σε οικοσυστήματα και χώρους πρασίνου, έχει εκθέσει πολλές κοινότητες σε περιβαλλοντικούς κινδύνους, συμπεριλαμβανομένων κινδύνων για τη δημόσια υγεία, και έχει οδηγήσει στον εκτοπισμό τους από τις περιοχές που ζουν και εργάζονται προκαλώντας πολύ συχνά τον κοινωνικό τους αποκλεισμό.

Θέτοντας στην ημερήσια διάταξη της κριτικής έρευνας και της ριζοσπαστικής πρακτικής το δικαίωμα στη φύση, τόσο ως ερευνητικό αντικείμενο όσο και ως πολιτικό αίτημα (βλ. Harvey, 2008 σχετικά με το δικαίωμα στην πόλη), απαιτεί να δημιουργήσουμε νέα εννοιολογικά και

μεθοδολογικά εργαλεία. Το δικαίωμα στη φύση μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία σημαντικών δεσμών στρατηγικής σημασίας μεταξύ των περιβαλλοντικών και των κοινωνικών πτυχών των αναδυόμενων κινήματων στην μετά το 2008 εποχή, διότι προβάλλει το ερώτημα του ποιος ελέγχει τη σύνδεση μεταξύ της οικονομικής εκμετάλλευσης της φύσης, της αστικοποίησης και της συσσώρευσης κεφαλαίου, επαναπροσδιορίζοντας τη συζήτηση σχετικά με το ποιος ορίζει την παραγωγή της φύσης και του χώρου και τα συμφέροντα ποιας τάξης εξυπηρετεί αυτή η παραγωγή. Το δικαίωμα στη φύση είναι μια πολιτική και ακτιβιστική θέση που προσανατολίζεται στο μέλλον, προσεγγίζοντας τους περιβαλλοντικούς αγώνες ως κοινωνικούς αγώνες που αγωνίζονται για μια ριζικά διαφορετική σχέση κοινωνίας-φύσης αλλά και για ριζικά διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις. Δεν αποτελεί αποκλειστικό ατομικό δικαίωμα αλλά συλλογικό δικαίωμα/κατάκτηση που τονίζει την ανάγκη να εμβραθυνθούν και να επεκταθούν τα υφιστάμενα δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, όχι ως φιλελεύθερα δημοκρατικά δικαιώματα εγγυημένα από το κράτος, αλλά ως πολιτικές απαιτήσεις κινητοποιημένων ομάδων (Lefebvre, 2003; Purcell and Tympan, 2015), αναγνωρίζοντας ότι η περιβαλλοντική δικαιοσύνη είναι αδύνατη χωρίς την κοινωνική δικαιοσύνη (και αντίστροφα).

Η σύνδεση του δικαιώματος στην πόλη με το δικαίωμα στη φύση εμπεριέχει μία ακόμη κρίσιμη πλευρά: την κατανόηση του περιβαλλοντικού κινήματος ως ταξικού κινήματος που κινητοποιείται γύρω από περιβαλλοντικά επωφελείς πολιτικές που θα θέτουν στο επίκεντρο τους τα υλικά συμφέροντα της συντριπτικής πλειοψηφίας της εργατικής τάξης που βιώνει ταυτόχρονα με την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τη χειροτέρευση της ποιότητας ζωής της, περικοπές μισθών, αυξανόμενα χρέη και εργασιακή ανασφάλεια. Ένα περιβαλλοντικό πρόγραμμα με ξεκάθαρο ταξικό προσανατολισμό ενάντια στο κεφάλαιο και υπέρ της εργατικής τάξης και όλων των καταπιεζόμενων θα πρέπει να επικεντρωθεί και στην καταπολέμηση της διαρκούς λιτότητας διεκδικώντας το δικαίωμα των ανθρώπων να εκπληρώνουν τις βασικές ανάγκες αναπαραγωγής της ζωής τους (δηλαδή τις ανάγκες τους για τρόφιμα, ενέργεια, στέγαση, υγειονομική περίθαλψη, αγάπη, αναψυχή, κοινωνικές σχέσεις) (βλ. Huber, 2019). Ένα τέτοιο πρόγραμμα απαιτεί την οικοδόμηση ενός κινήματος που θα καθιστά σαφές ότι οι λύσεις σε μια σειρά κρίσεων (κλιματικής, ενεργειακής, κρίσης στην υγειονομική περίθαλψη και τη στέγαση), απαιτούν δράση ενάντια στις βιομηχανίες που όχι μόνο είναι υπεύθυνες για αυτές τις κρίσεις αλλά και επωφελούνται από αυτές.

Υποστηρίζω ότι το δικαίωμα στη φύση αποτελεί ένα κρίσιμο βήμα προς την παραπάνω κατεύθυνση και προς την αναγκαία ενοποίηση των κοινωνικών-περιβαλλοντικών αγώνων. Το δικαίωμα στη φύση αποτελεί ένα θεμελιώδες κοινωνικό δικαίωμα και η σύνδεση του με το δικαίωμα στην πόλη δείχνει ξεκάθαρα την ανάγκη οργάνωσης των κοινωνικών αγώνων όχι μόνο γύρω από τον χώρο εργασίας αλλά και από τις συνθήκες στο χώρο διαβίωσης της εργατικής τάξης με στόχο την αναδημιουργία της καθημερινής ζωής και του φυσικού περιβάλλοντος, την εξάλειψη της φτώχειας, της καταστροφικής περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της κοινωνικής-οικολογικής ανισότητας. Οι εμβληματικοί κοινωνικοί-περιβαλλοντικοί αγώνες της τελευταίας δεκαετίας, συμπεριλαμβανομένου του αγώνα στις Σκουριές και των πρόσφατων παγκόσμιων κινητοποιήσεων για την κλιματική δικαιοσύνη, δείχνουν ότι ενάντια στις ηγεμονικές αφηγήσεις που μιλούν για ένα αποκαλυπτικό και δυστοπικό μέλλον, η παραγωγή της φύσης αναδεικνύεται σε ένα από τα βασικά πολιτικά ζητήματα του Ανθρωπόκαινου. Αυτό που επιβάλλεται τώρα είναι να συνειδητοποιήσουμε ότι η παρατεταμένη παγκόσμια κρίση του καπιταλισμού δε θα σταματήσει να παράγει ρεβανιστικές και

δυστοπικές πολιτικές όσο δεν ηγεμονεύει ένα πρόγραμμα ριζοσπαστικών και αντικαπιταλιστικών λύσεων. Το δικαίωμα στη φύση μπορεί να συμβάλλει στην κατεύθυνση αυτή αναδεικνύοντας την ανάγκη να συμπεριληφθούν στρατηγικά θέματα γύρω από το δικαίωμα στην παραγωγή της φύσης τόσο στην αιζέντα της κριτικής κοινωνικής έρευνας όσο και στην πράξη προκειμένου να αρχίσει να αντιμετωπίζεται η ανάγκη για μια ριζικά διαφορετική σχέση κοινωνίας-φύσης και για ριζικά διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις ως πολιτικά εφικτή.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Apostolopoulou, E. (2019). Beyond post-politics: Offsetting, depoliticization and contestation in a community struggle against executive housing. *Transactions of the Institute of British Geographers*, <https://doi.org/10.1111/tran.12354>.
- Apostolopoulou, E., Adams, W.M. (2015). Neoliberal capitalism and conservation in the post-crisis era: The dialectics of green and ungreen grabbing in Greece and the UK. *Antipode* 47, 15-35.
- Apostolopoulou, E., Adams, W.M. (2019). Cutting nature to fit: Urbanization, neoliberalism and biodiversity offsetting in England. *Geoforum* 98, 214-225.
- Apostolopoulou, E., Adams, W.M., Greco, E. (2018). Biodiversity offsetting and the production of “equivalent natures”: A Marxist critique. *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 17, 861-892.
- Apostolopoulou, E., Bormpoudakis, D., Paloniemi, R., Cent, J., Grodzińska-Jurczak, M., Pietrzyk-Kaszyńska, A., Pantis, J. D. (2014). Governance rescaling and the neoliberalization of nature: The case of biodiversity conservation in four EU countries. *International Journal of Sustainable Development and World Ecology* 21, 481-494.
- Apostolopoulou, E., Cortes-Vazquez, J.A. (2019). The right to nature: Social movements, environmental justice and neoliberal natures. London, UK: Routledge-Earthscan.
- Apostolopoulou, E., Drakou, E., Santoro, F., Pantis, J.D. (2012). Investigating the barriers to adopting a “human-in-nature” view in Greek biodiversity conservation. *International Journal of Sustainable Development and World Ecology* 19, 515-525.
- Apostolopoulou, E., Paloniemi, R. (2012). Frames of scale challenges in Finnish and Greek biodiversity conservation. *Ecology & Society* 17(4).
- Bakker, K. (2010). The limits of ‘neoliberal natures’: Debating green neoliberalism. *Progress in Human Geography* 34, 715-735.
- Birch, K., Levidow, L., Papaioannou, T. (2010). Sustainable capital? The neoliberalization of nature and knowledge in the European “knowledge-based bio-economy”. *Sustainability* 2, 2898-2918.
- Borras S.M. Jr. , Franco, J.C. , Gómez, S., Kay, C., Spoor, M. (2012). Land grabbing in Latin America and the Caribbean. *The Journal of Peasant Studies* 39, 845-872.
- Brenner, N., Schmid, C. (2015). Towards a new epistemology of the urban? *City* 19, 151-182.
- Büscher, B., Dressler, W., Fletcher, R. (eds.). (2014). *Nature Inc.: environmental conservation in the neoliberal age*. University of Arizona Press.

- Büscher, B., Sullivan, S., Neves, K., Igoe, J., Brockington, D. (2012). Towards a synthesized critique of neoliberal biodiversity conservation. *Capitalism Nature Socialism* 23, 4-29.
- Cahill, D. (2011). Beyond neoliberalism? Crisis and the prospects for progressive alternatives. *New Political Science* 33, 479-492.
- Calvário, R., Velegrakis, G., Kaika, M. (2017). The political ecology of austerity: An analysis of socio-environmental conflict under crisis in Greece. *Capitalism Nature Socialism* 28, 69-87.
- Castree, N. (2008a). Neoliberalising nature: The logics of deregulation and reregulation. *Environment and Planning A* 40, 131-152.
- Castree, N. (2008b). Neoliberalising nature: Processes, effects, and evaluations. *Environment and Planning A* 40, 153-173.
- Castree, N. (2010). Neoliberalism and the biophysical environment: A synthesis and evaluation of the research. *Environment and Society* 1, 5-45.
- Cavanagh, C. J., Benjaminsen, T.A. (2017). Political ecology, variegated green economies, and the foreclosure of alternative sustainabilities. *Journal of Political Ecology* 24, 200.
- Corson, C., MacDonald, K.I., Neimark, B. (2013) Grabbing “green”: Markets, environmental governance, and the materialization of natural capital. *Human Geography* 6, 1-15.
- Cortes-Vazquez, J.A., Apostolopoulou, E. (2019). Against Neoliberal Natures: Environmental Movements, Radical Practice and “the Right to Nature”. *Geoforum* 98, 202-205.
- Dooling, S. (2009). Ecological gentrification: A research agenda exploring justice in the city. *International Journal of Urban and Regional Research* 33(3), 621-639.
- Duménil, G., Lévy, D. (2001). Costs and benefits of neoliberalism. A class analysis. *Review of International Political Economy* 8, 578-607.
- Duménil, G., Lévy, D. (2004). Capital resurgent: Roots of the neoliberal revolution. Harvard University Press.
- Duménil, G., Lévy, D. (2013). The crisis of neoliberalism. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Fairhead, J., Leach, M., Scoones, I. (2012) Green grabbing: A new appropriation of nature? *Journal of Peasant Studies* 39, 237-261.
- Featherstone, D., Ince, A., Mackinnon, D., Strauss, K., Cumbers, A., 2012. Progressive localism and the construction of political alternatives. *Transactions of the Institute of British Geographers* 37, 177-182.
- Gray, M., Barford, A. (2018). The depths of the cuts: the uneven geography of local government austerity. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 11, 541-563.
- Hadjimichalis, C. (2011). Uneven Geographical Development and Socio-spatial Justice and Solidarity: European Regions after the 2009 Financial Crisis. *European Urban and Regional Studies* 18, 254-274.
- Harvey, D. (1989). From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. *Geogr Ann B* 71, 3-17.
- Harvey, D. (2005). A Brief History of Neoliberalism. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2007). Neoliberalism as creative destruction. *The annals of the American academy of political and social science* 610, 21-44.
- Harvey, D. (2008). The right to the city. *New Left Review* 53, 23-40.

- Harvey, D. (2010). *The enigma of capital: And the crises of capitalism*. Profile Books, London.
- Harvey, D. (2011). Crises, geographic disruptions, and the uneven development of political responses. *Economic Geography* 87, 1-22.
- Harvey, D. (2012). *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. Verso, London and New York.
- Harvey, D. (2016). Neoliberalism is a political project. *Jacobin*, <https://www.jacobinmag.com/2016/07/david-harvey-neoliberalism-capitalism-labor-crisis-resistance/>
- Harvey, D. (2019). The neoliberal project is alive but has lost its legitimacy. Available at: <https://mronline.org/2019/02/16/the-neoliberal-project-is-alive-but-has-lost-its-legitimacy-david-harvey/>.
- Heynen, N., McCarthy, J., Prudham, S., Robbins, P. (eds). 2007. *Neoliberal Environments. False promises and unnatural consequences*. Routledge, London and New York.
- Heynen, N., Robbins, P. (2005). The neoliberalization of nature: Governance, privatization, enclosure, and valuation. *Capitalism Nature Socialism* 16, 5-8.
- Hodge, I.D., Adams, W.M. (2012). Neoliberalisation, rural land trusts, and institutional blending. *Geoforum* 43, 472-482.
- Holmes, G., Cavanagh, C. (2016). A review of the social impacts of neoliberal conservation: Formations, inequalities, contestations. *Geoforum* 75, 199-209.
- Huber, M. (2019). Climate Change is Class Struggle. Available at: <https://jacobinmag.com/2019/12/on-fire-naomi-klein-review-climate-change>
- Igoe, J., Neves, K., Brockington, D. (2010). A spectacular eco-tour around the historic bloc: Theorising the convergence of biodiversity conservation and capitalist expansion. *Antipode* 42, 486-512.
- IMF (2011) "Greece: Fourth Review Under the Stand-By Arrangement and Request for Modification and Waiver of Applicability of Performance Criteria." Country Report No. 11/175. International Monetary Fund.
- Jonas, A.E.G., Gibbs, D., While, A. (2011). The new urban politics as a politics of carbon control. *Urban Studies* 48, 2537-2554.
- Karanikolos, M., Mladovsky, P., Cylus, J., et al. (2013). Financial crisis, austerity, and health in Europe. *The Lancet* 381(9874), 1323-1331.
- Lapavistas, C., Kaltenbrunner, A., Labrinidis, G., Lindo, D., Meadway, J., Michell, J., Paineira, J.P., Pires, E., Powell, J., Stenfors, A., Teles, N. (2010). *The Eurozone between Austerity and Default*, Research on Money and Finance (RMF) Occasional Report, September. Available at URL: <http://www.researchonmoneyandfinance.org/>
- Lapavistas, C., Kaltenbrunner, A., Lindo, D., Meadway, J., Michell, J., Paineira, J.P., Pires, E., Powell, J., Stenfors, A., Teles, N., Vatikiotis, L. (2011). *Breaking up? A route out of the eurozone crisis*. Research on Money and Finance (RMF) Occasional Report 3, November 2011. Available at URL: <http://www.researchonmoneyandfinance.org/>
- Lefebvre, H. (1968). *Le Droit à la Ville*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities*, vol. 63(2). Blackwell, Oxford.
- Lefebvre, H. (2003) [1990]. *From the social pact to the contract of citizenship in Elden S Lebas E and Kofman E eds Henri Lefebvre: key writings* Continuum, New York.
- Lewis, S.L., Maslin, M.A. (2015). Defining the anthropocene. *Nature* 519(7542), 171-180.

- Lipman, P. (2015). Capitalizing on crisis: Venture philanthropy's colonial project to remake urban education. *Critical Studies in Education* 56(2), 241-258.
- Malm, A., Hornborg, A. (2014). The geology of mankind? A critique of the Anthropocene narrative. *The Anthropocene Review* 1(1), 62-69.
- Marx, K. (1887). *Capital. A critique of political economy. Volume I.* Moscow: Progress Publishers. Available at: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/>
- Massé, F., Lunstrum, E. (2016). Accumulation by securitization: Commercial poaching, neoliberal conservation, and the creation of new wildlife frontiers. *Geoforum* 69, 227-237.
- Mathiesen, K. (2015). How and where did UK lose city-sized area of green space in just six years? Available at: <https://www.theguardian.com/environment/2015/jul/02/how-where-did-uk-lose-green-space-bigger-than-a-city-six-years>
- McCarthy, J. (2012). The financial crisis and environmental governance "after" neoliberalism. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 103, 180-195.
- McCarthy, J., Prudham, S. (2004). Neoliberal nature and the nature of neoliberalism. *Geoforum* 35, 275-283.
- Peck, J. (2012). Austerity urbanism: american cities under extreme economy. *City* 16, 626-655.
- Peck, J., Theodore, N., Brenner, N. (2012) Neoliberalism resurgent? Market rule after the Great Recession. *South Atlantic Quarterly* 111, 265-288.
- Peck, J., Tickell, A. (2007). Conceptualizing neoliberalism, thinking Thatcherism. *Contesting neoliberalism: Urban frontiers* 26, 50.
- Purcell, M., Tyman, S.K. (2015). Cultivating food as a right to the city *Local Environment* 20 1132-1147.
- Smith, N. (2010). *Uneven Development* (3rd edn). New York: Verso.
- Soja, E. (2010). *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Sullivan, S. (2013a) Banking nature? The spectacular financialisation of environmental conservation. *Antipode* 45, 198-217.
- Swyngedouw, E. (2000). Authoritarian governance, power, and the politics of rescaling. *Environment Planning D* 18, 63-76.
- Swyngedouw, E. (2004). Globalisation or 'Glocalisation'? Networks, territories and rescaling. *Camb Rev Int Aff.* 17, 25-48.
- Swyngedouw, E. (2005). Governance Innovation and the Citizen: The Janus Face of Governance-beyond-the-State. *Urban Studies* 42, 1991-2006.
- Swyngedouw, E., Ernstson, H. (2018). Interrupting the anthropo-obscene: immuno-biopolitics and depoliticizing ontologies in the anthropocene. *Theory, Culture & Society* 35, 3-30.
- Temper, L., Demaria, F., Scheidel, A., et al. (2018). The Global Environmental Justice Atlas (EJAtlas): ecological distribution conflicts as forces for sustainability. *Sustainability Science* 13, 573-584.
- Theodore, N., Peck J., Brenner N. (2011) Neoliberal urbanism: cities and the rule of markets. In G. Bridge, S. Watson (eds.), *The New Blackwell Companion to the City*, Wiley-Blackwell, Oxford.
- Vlachou, A. (2005) Environmental regulation: A value-theoretic and class-based analysis. *Cambridge Journal of Economics* 29, 577-599.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
HELLENIC SOCIAL POLICY ASSOCIATION